

Іванова Н.Д.

"СТЕП" ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ В АСОЦІАТИВНОМУ ЕКСПЕИМЕНТІ.

Моделювання семантичних відношень в окремо взятій ділянці лексичної системи української мови буде неповним, якщо пород з такими структурно-семантичними утвореннями як семантичне поле, мікрополе, лексико-семантична група, синонімічні ряди, антонімічні протиставлення не буде представлено семантичних об'єднань, вторинних за своєю природою. "Відомо, що будь-яке ідентифіковане носієм мови слово здатно актуалізувати у його свідомості широку мережу асоціативних зв'язків, які легко підлягають виявленню за допомогою спеціальних методик" [1, С.83].

Лексичні асоціації залежать від різноманітних факторів: вікових, статевих, географічних тощо [2, С.80], наявності для кожного опитуваного індивідуальної системи семантичних зв'язків слів [3, С.43]. Водночас у різних опитуваних при зіставленні асоціативних реакцій виявляється високий показник частотності актуалізації окремих асоціативів [2, С.141; 1, С.84]. Це може свідчити про високий ступінь спільності, однорідності і типовості подібних асоціацій для мовного колективу в цілому [4, С.7], частково і про наявність соціально-культурних особливостей асоціативних зв'язків між словами [5, С.137], або про наявність типів асоціацій ближніх і дальніх, за термінологією Ш.Баллі [6, С.151]. Для нас важливим є те, що спільність, однорідність і типовість асоціацій для мовного колектива стає фактом, реальністю завдяки наявності спільних сем, які актуалізуються в процесі мислення, говоріння, сприймання. Асоціативні зв'язки між різними словами виникають внаслідок психічної здатності людини бачити спільне, типове у різних явищах, предметах як результат відображення дійсності у мові. Під асоціативним полем розуміється повний набір асоціативних реакцій (або асоціатів), зафіксованих в результаті пред'явлення опитуваним де-якого слова-стимула [1, С.83].

Асоціативні поля відносяться до вторинних полів у системі мови, оскільки у складі асоціативного поля є індивідуальні асоціації, що відображають індивідуальний мовленнєвий і життєвий досвід опитуваного. У лінгвістичній літературі існує думка про випадковість, нерегулярність семантичних зв'язків між членами асоціативного поля, яке можна вважати системним лише з "істотними застереженнями, оскільки для системних зв'язків характерні усталеність і стабільність" [7, С.150]. Як показує детальний аналіз, структура асоціативного поля зумовлена мережею відношень між словом-стимулом і асоціаціями-реакціями, у сфері міжслівних зв'язків спостерігається схожість парадигматичних, синтагматичних і дериваційних зв'язків з подібними відношеннями в лексико-семантичній системі мови. Таким чином, асоціативне поле є складною системою, яка включає чотири основні підсистеми, перші три з котрих є базовою частиною асоціативного поля [8, С.96]: 1) підсистема парадигматичних асоціацій; 2) підсистема синтагматичних асоціацій; 3) підсистема дериваційних асоціацій; 4) підсистема індивідуальних асоціацій, яка, в свою чергу, може включати елементи на зв'язках, схожих з мовною парадигматикою, синтагматикою і деривацією.

Асоціативне поле відноситься нами до полевой структури на основі наявності вищеназваних підсистем лексико-семантичної системи мови і наявності однієї з характерних ознак поля – ядра і периферії [1, С.84].

Розбіжності і протиріччя теорії асоціативного поля спонукали звернутися для перевірки вірності наших пошуків до текстів художніх творів, як втілення асоціацій, до Словника асоціативних означень, де є зафіксованою буденна свідомість сучасних носіїв мови, а також до асоціативного експерименту як додаткового засобу перевірки наших припущень. Одним з перших етапів пошуку було виявлення слова-стимула, слова-домінанти асоціативного поля. Покладаючись на власну інтуїцію, обрали іменник "ступ" тому що 1) його семантична структура включає семи 'характер поверхні' і 'земна поверхня'; 2) іменник "ступ" може мати асоціативні реакції в Словнику асоціативних означень, що дає змогу перевірити вірогідність наших припущень; 3) тема ступу є поширеною в українській художній літературі і це свідчить про значущість її та розгалужену мережу асоціативних зв'язків, які можна дослідити, звернувшись до текстів художніх творів. Для текстуального аналізу було обрано роман О.Гончара "Тронка", "Таврія" та "Вибрані твори" М.Коцюбинського. Характерною об'єднуючою рисою зазначених художніх творів є тема ступу, життя степовиків. Вибір слова "ступ" у якості ім'я асоціативного поля зумовлений темою нашого дослідження, одним з показників його значущості вважаємо наявність статті "ступ" у Словнику асоціативних означень, де представлено 46 асоціативних реакцій прикметників-означень на слово-стимул "ступ". Означення розташовані за спадною частотністю, яка вказується після означення чи кількох означень, що мають однакову частоту і подаються за алфавітом.

Використовуючи дані Словника асоціативних означень, треба зазначити, що він відбиває буденну мовну свідомість сучасних носіїв мови, а саме молодих людей початку 80-х років, коли проводився експеримент. Деякі означення характеризують, в першу чергу, явище і є їх різнобічною характеристикою. До того ж зазначені прикметники-означення характеризують повсякденне вживання слів, що не виключає використання літературних цитат і стійких виразів.

Поставивши за мету дослідити ядро і периферію асоціативного поля "Ступ" зазначимо, що асоціативне поле прикметників з Словника асоціативних означень також може бути розподіленим на ядерну і периферійну частину. До ядра будемо відносити прикметники, які мають найбільшу частотність: вищий поріг – 131 реакція, нижчим будемо вважати поріг в 5 реакцій, враховуючи масовість експерименту. Таким чином, до ядра відносимо слова: широкий, зелений, безмежний, безкрайній, просторий, пустинний, сухий, безлюдний, великий, неосіяний, український, квітучий, красивий, гарний, неозорий, вигорілий, голий, довгий, розлогий, пустий, па-

хучий. Решту прикметників відносимо до периферії даного асоціативного поля, оскільки показник частотності нижче 5 свідчить про одиночні асоціативні реакції та нетиповість для рядових носіїв мови.

Виявлення асоціативних зв'язків слів є основним завданням психолінгвістичного аналізу, в ході якого здійснюються асоціативні експерименти. Існує два основних типи асоціативних експериментів вільний і контрольний. У межах вільного асоціативного експерименту фіксується одна або ряд реакцій на запропоноване слово-стимул. Контрольований асоціативний експеримент засновується на опосередкованих асоціаціях. Кінцевим результатом асоціативного експерименту є отримання асоціативного поля. Ми скористалися методикою вільного асоціативного експерименту з фіксацією перших п'яти реакцій, які "спали на думку" після пред'явлення слова-стимула "Степ". Асоціативний експеримент проводився серед студентів Ізмаїльського державного педагогічного інституту, які навчаються на факультеті української філології та історії. Отже, прикметники-реакції на пред'явлене слово "степ", будуть характеризувати буденну мовну свідомість носіїв мови, а саме молодого покоління кінця 90-х років нашого століття. Якщо порівняти, наприклад, означення-асоціати, дані опитуваними, з тими, які наведені в Словнику асоціативних означень, то виявляється, що серед даних опитуваними найбільш частотними виявлялися ті, що входять у ядерну частину словникового асоціативного поля, серед них найуживанішими були означення: широкий, безмежний, безкрайній, український, дикий, пахучий. Проте деякі слова – асоціати, які містяться у Словнику асоціативних означень, є відсутніми, але деякі з них отримали інше словесне вираження, наприклад, замість золотий зустрічається синонімічний відповідник кольору – жовтий, замість випалений досить часто вживають асоціат вижжений. Характерною ознакою даних опитуваними реакція є тенденція дати замість означення географічну назву до слова "степ". Наприклад, поширеними були відповіді-реакції типу: бесарабський, донецький, причорноморський.

Експеримент проводився у такий спосіб. Опитуваним (360 осіб) давався список з трьох слів: степ, земля, поле, які в українській мові є синонімами за Коротким словником синонімів української мови. До кожного з слів пропонувалося написати по п'ять-сім означень-прикметників, значна частина яких мала повторюватись. Виявилось, що на іменник "степ" деякі інформанти давали менше означень ніж на слово "поле" і "земля", крім того, останні отримали набагато ширший набір асоціацій, ніж слово-стимул "степ". Максимальна кількість одержаних для іменника-стимула "реакцій означень становила 2017 слів для слова "поле".

Психолінгвістичний експеримент виявив значну кількість стандартних повторюваних реакцій, серед яких вважаємо найбільш типовими до слова "степ" такі означення: широкий – 213, вільний – 180, безмежний – 153, безкрайній – 147, просторий – 118; але значно більше в порівнянні з Словником асоціативних означень були представлені прикметники на позначення кольору: жовтий – 38, сірий – 15, зелений – 43, чорний – 19; одиничних означень виявилось лише 28, до іменників – стимулів "поле" та "земля" таких виявилось відповідно 35 і 33.

Всього на іменник-стимул "степ" було одержано приблизно 1700 реакцій, на іменник-стимул "земля" близько 1860 реакцій, а на іменник-стимул "поле" – 2017 значень-реакцій. Велика кількість повторюваних реакцій обмежила реальну кількість прикметників-асоціатів. Так, на слово "степ" було дано всього 76 реакцій, на слово "земля" – 61 означення, на слово "поле" – 89 означень.

Кількісний і якісний склад одержаних в асоціативному експерименті реакцій-означень не співвідносні між собою. Різноманітні або одиночні означення, які ми відносимо до периферії асоціативного поля, становлять більш велику групу за кількістю, але менш уживану в мовленні студентства 90-х років. При врахуванні результатів психолінгвістичного асоціативного експерименту треба відзначити, що отримані дані відбивають національну мовну картину світу, яка зафіксована в мовній свідомості і саме через мову сприймається і передається наступним поколінням національна мовна свідомість. Означення-реакції до слова "степ" виявляють недостатнє тлумачення цього іменника у 11-томному Словнику української мови, де воно зафіксоване як моносемне слово.

Степ, у, ч. Великий безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату.

Наведені реакції-асоціати при класифікуванні за значенням дають різнобічну характеристику зазначеного іменника-стимула і можуть частково і опосередковано служити підставою для віднесення слова "степ" до полісемічних у тлумачному словнику української мови. Наприклад, означення-прикметники "пшеничний, родючий" можуть розширити значення іменника степ як "території з угіддями, що обробляються людиною", прикметники "дикий, цілинний, страшний" є підґрунтям для значення "територія, яка не заселена людьми, не оброблена рукою людини", прикметники-означення "рідний, український, бесарабський" тощо відокремлюють таке значення "вітчизна, край батьків (дідів), рідний край" або "край з певними звичаями, традиціями, побутом, який продиктовано географічними умовами проживання". Деякі означення можуть виступати як історичні, наприклад, татарський, монгольський, козацький, запорозький. Таке вживання є актуальним і реальним для мовців. Таким чином, означення-реакції, отримані в ході психолінгвістичного асоціативного експерименту можуть давати реальну картину наявності додаткових значень слів-стимулів до тих, які є описаними в словникових статтях сучасних тлумачних словників.

Рубрикації підлягають і самі асоціати-прикметники до слів-стимулів "степ", "земля", "поле" за такими ознаками:

простір – широкий, просторий, безкрай, безкрайній, неосяжний, неозорий, великий, безмежний, безконечний, малий;

колір – золотий, жовтий, зелений, чорний, барвистий, сірий;

стан – вижжений, випалений, вечірній, сонячний, розквітлий, кривавий, квітучий, живий, мертвий;
приналежність – український, рідний, російський, донецький, бесарабський, батьківський, чужий, татарський, монгольський, козацький, власний, дідовий;

вологість – сухий, вологий, вогкий, росяний, безводний;

урожайність – щедрий, пшеничний, родючий, плодючий, урожайний;

обробленість – перепаханий, неораний, непаханий, цілинний, засіяний, зораний;

оцінка – гарний, холодний, старший, прекрасний, чудовий, запашний, духмяний.

Розподіл фрагменту вербально-асоціативної мережі (за висловом М.Ю. Караулова) може кваліфікуватися і за такими параметрами: семантичними, граматичними, тематико-ситуативними, тобто тезаурусними і оцінно-прагматичними [9, С.239]. Семантичними вважаються синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні та інші відношення, наприклад, одержані експериментальні дані виявляють такі реакції: сухий – вологий, живий – мертвий, цілинний – зораний, квітучий – випалений тощо. Граматичні зв'язки виявляються при сполучуванні означень-прикметників з іменником-стимулом, що виражається в їх узгодженні в роді, числі, відмінку. Тематико-ситуативні або тезаурусні реакції розподіляються, в свою чергу, на три групи:

тематичні – золотий, жовтий, зелений, чорний, сирий, великий, безмежний, малий;

образно-ситуативні – співучий, спокійний, тихий, запашний, сонячний, теплий, квітучий, духмяний;

клішовані елементи – дідовий, батьковий, широкий, рівний;

емоційно-оцінні – прекрасний, гарний, чудовий, милий, страшний.

Кожен з трьох іменників, запропонованих для асоціативного експерименту, одержав свій набір означень-реакцій. При цьому виявляється, що означення відзначаються повторюваністю, типовістю, що обмежує їх кількість, але означення можуть сполучатися не тільки з власним іменником-стимулом, але й з сусідніми іменниками-стимулами. Наприклад, іменники "степ", "земля" мають такі "спільні" означення-реакції: родючий, щедрий, сухий, рідний, сонячний, прекрасний, урожайний, чужий, кривавий, цілинний тощо. Іменники "степ" і "поле" виявляють спільність значень через наявність таких прикметників-реакцій: зелений, золотий, квітучий, широкий, великий, засіяний, вижжений, випалений, пустинний, пшеничний, хлібний, житний, чистий. Іменники-стимули "земля" і "поле" також зближаються за значеннями через наявність спільних означень: батьків, дідовський, засіяний, оброблений, власний, колгоспний, народний тощо.

Виявляються також означення-прикметники, які можуть бути асоціативними реакціями до всіх трьох запропонованих слів-стимулів – "земля", "степ", "поле". Наприклад, наш матеріал показав, що до таких відносяться: рідний, прекрасний, чужий, великий, вільний, чистий. Таким чином, психолінгвістичний асоціативний експеримент своїми результатами опосередковано засвідчив семантичну близькість, синонімічність іменників степ, земля, поле в сучасній українській мові.

Порівнявши дані Словника асоціативних означень і дані, отримані в ході експерименту, зазначимо, що вони в деяких моментах збігаються. Наприклад, ядро асоціативного поля в Словнику асоціативних означень і ядро виведене експериментальним шляхом збігаються у своєму складі, різняться лише кількісні показники. Периферійний склад експериментально здобутого асоціативного поля містить прикметники, які були відсутні в Словнику асоціативних означень і навпаки. Наприклад, наш експеримент показав наявність таких прикметників, які не відмічені в Словнику асоціативних означень: колосистий, бесарабський, південний, співучий, причорноморський, козацький, монгольський, кривавий, гулий. Не зустрічалися в ході експерименту такі реакції, зафіксовані в Словнику асоціативних означень: порожній, понурий, поганий, кубанський, донський, придніпровський, горбистий тощо. Незважаючи на певні розбіжності експериментальних даних і зазначених в Словнику асоціативних означень, вважаємо, що асоціативні зв'язки між семемами "степ", "поле", "земля" МП "характер поверхні" утворюють асоціативно-семантичну мережу, яка базується на знаннях мовців про світ. Більшість слів, яку утворили опитувані, не зафіксовані тлумачними, синонімічними тощо словниками. Отже, між словами-реакціями зв'язок являється екстралінгвістичним. Тематичні, образно-ситуативні та інші види тезаурусних реакцій також доводять смислові зв'язки, за якими будується асоціативна мережа між далекими, на перший погляд, словами. Асоціативні реакції є, в основному, звичними уживаними для інформантів, тобто такими, які передають реальні відношення між об'єктами, зумовлені навколишньою дійсністю. Групування слів у вільному асоціативному експерименті відбиває тенденцію об'єднання слів на основі протиставлення або близькості значень. Отже, асоціативні зв'язки між семемами "степ", "поле", "земля": 1) роблять наявними найтонші відтінки значень, що є істотним в цілях комунікації; 2) зумовлюються позалінгвістичними смисловими зв'язками між об'єктами і здатністю людини до абстрагування; 3) виявляють найбільш і найменш уживані слова в створеному асоціативному полі у вигляді його ядра і периферії.

1. Полевые структуры в системе языка. – Воронеж. – С.18.
2. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974. – С.80.
3. Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. – Калинин. 1977. – С.43.
4. Леонтьев Л.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат. 1977.
5. Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистические исследования. – Воронеж, 1990.
6. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Наука, 1955.

7. Плотников Б.А. Основы семасиологии / Учебник пособия для филол. фак. вузов/; Под ред. А.С. Супруна. – М.: Высшая школа, 1984.
8. Новикова Н.С. О реализации валентностных потенциалов слова в ассоциативном поле и в структуре предложения // Вопросы семантики. – Калининград. : КГУ, 1984. – С. 95-100.
9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987.
10. Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Львів : Вид-во ЛДУ "Вища освіта", 1989.